

A szóhordásról

IRODALMI ADALÉK RODOSTÓ LÉLEKTANÁHOZ

A Saint-Nicolas des Champs parókia tudós teológusa, Etienne-François Vernage abbé (1652—1723) *Pensées chrétiennes...* című, a francia klasszicizmus egyházi irodalmát képviselő műve, Zágoni Mikes Kelemen által 1747-ben, Rodostóban készített fordításának függeléke több önálló szöveget tartalmaz. Ezek egy része (*Hogy micsoda tiszta szokásokat...*, *Imádság, Az életnek rendéről*) megtalálható a számos kiadásban és fordításban megjelent elmélkedő jellegű, némileg a szépirodalommal érintkező érzelmi hatású (tartalmában leginkább Bod Péter *Hilárius*sára emlékeztető) erkölcsnemesítő francia mű egyes kiadásában is.

Azonban a *Keresztényi gondolatok...* függeléke mást is tartalmaz: a *Salve Regina* című, egyik legrégebb Mária-himnuszt, valamint az *Ave maris Stella* című, ugyancsak egyházi himnuszt.

Ezeket jó ideig a kutatók Mikes saját verseinek, illetve fordításainak vélték, mígnem bebizonyosult, hogy mindkettő megtalálható a régi, magyar nyelvű énekeskönyvekben is. A *Salve Regina* például olvasható Pázmány Péter 1631-ben megjelent *Imádságos könyvében*, valamint Kájoni János 1676-os *Cantional*éjában s más kiadványokban. Az *Ave maris Stella* legkorábbi lelőhelye talán Kinizsi Pálné Magyar Benigna imádságos könyvét megőrző, 1493 táján keletkezett Festetics-kódex.

Tehát a két himnuszról szólva, mégcsak önálló Mikes-fordításról sem lehet szó.

A függelék, említett himnuszon kívül, néhány 1747 és 1758 közt keletkezett feljegyzést tartalmaz, valamint Jaques Vallée Desbarreaux nevű francia költő (1602—1673) több helyt módosított szövegű, *Sur la Pénitence* című francia nyelvű szonettjét.

Túndóésre készítet, hogy még az irodalmi lexikonokban is alig szereplő poéta versét honnan ismerhette Mikes. A költő, az életrajzi források szerint könnyűvérű, kicsapongó s talán hitetlen ember volt, s miként a költeményt felfedező és azonosító Miklós Ferenc írja „...ez az egyetlen verse, mely hírnevét fenntartotta, noha szó sincs róla, hogy igazi költői ihlet s vallásos érzés hozta volna létre; Malherbe-féle szóvirág az egész, egyéb semmi.” Hogy Mikes honnan másolta ki Desbarreaux szonettjét, még kiderítetlen, s az is tisztázásra vár, hogy ismerte-e a francia versíró egyéb munkásságát.

A *Keresztényi gondolatok...* függelékében, a „székely nyelvre” történt fordításban még egy kurta stoikus meditáció is olvasható. Hasonló erkölcsiségű megfogalmazásokat a *Törökországi levelekben* is találunk (például 68. levél), ezért érdemes idemásolnunk — mai helyesírásunkhoz hajlítva — Mikes szövegét:

A(z) légy, ami vagy. A micsodák (akármilyenek is — értelemben, V. D.) mások, hagy(j) békít nekik, hadd akárki légyen az, aminémű akar lenni. Ami nem lehetsz, ne is akarj olyanná lenni. Nagy jószág a nagy dolgokra felettébb nem igyekezni; nem kicsiny dolog kevéssel megelégedni. A maga sorsával megelégedett szív nagy talentum. A megelégedés feljebb való a gazdagságnál.

Ez a Mikes életfelfogását tükröző töredék igen becses adalék a mikesi világképet eszmetörténetileg vizsgálók számára.

A különböző — pontosan meg nem állapítható — időben keletkezett feljegyzéseken kívül a *Keresztényi gondolatok...* függelékében még egy hat kéziratoldalnnyi szöveg is található. Címe: *A szó hordásról*.

Ez az elmélkedő-oktató hangú traktátus, mai fogalmaink szerint moralizáló

esszé, egyetlen Vernage-kiadásban sincs meg. A kutatók hasztalan keresték a francia törzsszövegben is.

Mielőtt a Mikes-esszét alaposabban megvizsgálók, mai átírásban, de hűséggel a mikesi nyelvhasználat jellegzetességei és sajátosságai iránt, egészében közölnünk kell. Ez a viszonylag rövid, ám annál fontosabb szöveg gyakorlatilag ismeretlennek tekinthető. Tudomásom szerint, a szövegkritikai kiadásos közlés előtt — melyre támaszkodom — mindössze egyetlen egyszer jelent meg egy iskolai értesítőben a század elején, illetve az abból vett, kis példányszámú különnyomatban. Beható értelmezésére, illetve a mikesi életműbe, valamint életrajzba való behelyezésre ez ideig kísérlet nem történt, noha a kutatók figyelmét teljesen nem kerülte el, s főleg eredetiségét vitatták. Íme a szöveg:

A SZÓ HORDÁSRÓL

Egy emberséges ember soha sem szó hordó, mert előre ellátja annak veszedelmes kimenetelét és végit, azt tudja, hogy a szó hordás mindenkor zenebonát okoz, az atyafiak és a jóakarók között egyenlenségeket, és hogy olyan veszekedéseket indít, amelyeknek a vége soha sem jó.

A szó hordás mindenkor ártalmas annak aki azt cselekszi, annak, akinek a szót hordja és annak akiről beszél. Ez olyan kard, amely hármát sebesít vagy öl meg egyszersmind.

Igen kevés szó hordás vagyon olyan, amelyhez ne tennének: ez olyan valamint egy hógomolya, amely mentől alább hengeredik, annál inkább vastagodik.

A szó hordónak csak két okának kell lenni a szó hordásra: vagy az, hogy kedvit keresse annak akinek árulkodik, vagy az, hogy magának eleget tegyen.

Egy emberséges embernek nemhogy kedvit találják azzal amidőn szót visznek neki, de százféle keserűséget okozni és sokszor haragra ingerlik. Olyan állapotjában a maga okosságát nem hallgathatja, sem atyafiainak vagy jóakaróinak tanácsákat bé nem veheti, a haragját követvén nagy dolgokra fokad.

Ihon, ilyen hasznót és szolgálatot tézsen rendszerént az esztelen szó hordó árulkodásával, hejában bánja azután a zenebonát melyet okozott, mert már késő, a tüzet meggyújtotta s azt el nem olthatja.

A szó hordónak sem látom semmi hasznát árulkodásában, mivel egyfelől ellenségité tette azt a személyt akit elárult, másfelől pedig gyalázzal hányhatja a maga szemére, hogy esztelenül megháborította az elméjét annak, akinek árulkodott, és hogy olyan veszedelemre és szomorúságra tette, amelyből talám ki sem gázolhat.

Hogyha olyat mondtak felőlünk, amely nekünk dicséretes, azt mi nem szeretjük. Az oka ez, mert azt sajnáljuk, hogy amit jó erkölcsből el akartuk volna titkolni, azt megtudják, és hogy azért dicsérjenek azt nem kell szeretnünk.

Hogyha pedig rosszat mondtak felőlünk, a szó hordónak nem kellett volna minket azzal megszorítani. Ez így lévén, a szó hordókat mindenképpen csak rossz szemmel kell tekinteni és csak hízelkedőknek és eszteleneknek kell őket tartani.

Lehetetlen, hogy az, aki azt a gyalázatos szó hordást követi, hogy valami okot ne adjon magára a szóra. Ettől is nagyon, hogy vissza adják neki gyakorta duplán a kölcsönt. Arra igen vigyáznak, hogy mit mond és mit cselekszik, és mindennel megüsmértetik, hogy kicsoda.

A többi között egy ember jött hozzám, akarván titkoson megjelenteni, hogy egy ilyen személy sokak hallatára rosszul beszélt volna felőlem. Felelém néki, hogy már régen bédugtam füleimet a szó hordások előtt, de ha szinte nyitva volna is, egyik fülemben ha bémennek, a másikán ki kell menniek, mert én azokkal nem törődöm. Mondám azt is, hogy valamit mondanak a távul lévőkről, rendszerint abban kételkedhetni, amely sebet pedig távul vennék, az nekem soha sem fájna, azonban pedig, akik előtt énfelelem beszéllettek, azoknak kellett volna pártomat fogni vagy ellenem lenni, mivel csak őéretteK volt a szó felőlem.

Amidőn egy gyülekezetben, valamely távul való emberről beszéljenek, mindazok kik abban a társaságban vannak arra vigyázzanak, hogy semmi rosszat felőle ne szóljanak, mivel az igazság arra kötelezi őket, hogy meg ne engedjék az olyat megítélni, akit nem hittak, hogy a maga mentségire menjen. Ha ezt az igazságtalanságot megengedik, jóváhagyják, hogy öfelőlők is beszéljenek, mikor együtt nem lesznek.

Ha a távulvalókról soha sem beszéljenek, nem volna szó hordás, és aki szó hordó akarna lenni, azt senki társaságában nem venné, és minden gyülekezetből kiűznék mint egy gyalázatost.

Úgy történt egyszer, hogy egy hízelkedő szó hordó egy emberséges emberhez ment, megmondani neki, hogy olyan helyt volt, ahol semmiben sem kimélték őtet, és hogy száz olyanféle dolgokat mondtak felőle, amelyet ha hallotta volna, nem tetszett volna néki. Ez az emberséges, okos és értelmes ember olyan¹ formában hallgatá ezt a szó hordást, hogy ugyan elálmélkodék rajta a szó hordó, és mondá néki az emberséges ember: *uram, ha engemet jól üsmernének sokkal többet mondhatnának felőlem és nem volna okom a haragra. Sokkal is tartozom azoknak, akik ilyen formában beszéljenek felőlem távul való létemben. Ha jelenvaló létemben úgy beszéljenek amint meg is cselekedhetnék, azért az én orcám megpirulna és szégyenleném. Kérem azért kegyelmedet, adja tudtokra, hogy hálaadó szívvel vettem beszédeket. Soha árulkodó jobban meg nem pirult mint ez, gondolom, hogy soha sem árulkodott többet életiben.*

Annak az emberséges embernek volt oka így felelni, mert minthogy csak az igazmondás szokta az embert megbántani, ez az emberséges ember pedig nem érezvén és nem vádolván magát semmiben is arról amit mondottanak felőle, ő abban bizonyos volt, hogy valamit mondottanak felőle a mind hamisság volt. Az ilyen eszes és értelmes felelet, az árulkodásra ártatlanná teszi azt, akinek árulkodnak, megítéli az árulkodót, de még inkább azt, aki okot ad a szó hordásra.

Nincsen olyan istenes és emberséges ember, akárki légyen az, akinek szándékát rosszra ne magyarázhasák és cselekedetét rossznak ne tarthasák. De az az istenes ember rendszerént való életét követi, semmiben meg nem változtatja magaviselését, se változást se gyengeséget nem látni őbenne. Azt akarja, hogy az ő életének bizonyossága csak a lelkeüsmereite legyen és csak az Isten lássa, hogy mi vagyon szívében. Úgy tekinti az emberszólást és a szó hordást valamint a fergeteget, amely nagy zúgással vagyon, de amely nem árthat se becsületének, se jó erkölcsének.

Az okos ember soha sem hallgatja a szó hordást, és így bészárja a száját a szó hordónak. Sok szomorú óráktól menti meg magát az olyan, aki a szó hordót nem hallgatja; azzal néki is sok jó órátok szerez, talám még el is hagyathatja véle.

Se nyelvünknek, se fülünknek nem kellene lenni ez árulkodók előtt. Nem is tudom, hogy melyik vétkesebb a kettő közül: az-é aki hallgatja, vagy az aki árulkodik. De azt tudom, hogy azért maradnak abban az utálatos szokásban, mert könnyen és örömmel hallgatják őket.

Se haszon, se becsület nincsen a szó hordásban és ha szabad volna rosszul ítélni mások felől, mihent valaki énnekem árulkodnék, mindenféle rossz erkölcsűnek tartanám. Mégis azt mondom, hogy amely ember csak egyszer árulkodnék nekem másra, már annak az embernek megüsmerném elméjét és természetét és soha sem lehetnék jó ítélettel felőle.

Nagy esztelenség olyat beszélni, amelyet mástól hallottak, aki is hazudhatott vagy hozzá tehetett. Igen nagy igazságtalanság azt elhinni, amit nékünk mondanak ilyen formában.

Eszemben jutnak még igen szép szavai egy üsmernőnek, akinek is egy jóakarója olyan értetlen lévén, valamicsodás hívnek akarta magát mutatni, hozzája mentvén mondá néki, hogy egy bizonyos gyülekezetben eleget beszéllettenek volna felőle és az ő magaviselését sokan megítélték. Erre felelé néki, hogy igen szépen köszöni mindazoknak kik az ő fogyatkozására vigyáznak; azon is fog igyekezni, hogy azokat elhagyja és azon léssen, hogy azok felőle beszéljenek azokkal jót tehessen, ha cselekedettel nem lehet, legalább kívánással.

Eddig tart Mikes szövege.

Az első kérdés, amely felmerül, *A szó hordásról* eredetiségére vonatkozik. A szöveg egyik vizsgálója, Dézsi Lajos szerint nem mondhatjuk „Mikes teljesen önálló munkájának: ha eredeti műve is, de felhasználta hozzá az *Ifjak kalauzának* erről szóló fejezetét, átdolgozta, kibővítette azt.” Egy másik Mikes-kutató, Abafy Lajos nyomatékosabban a szöveg eredetisége mellett nyilatkozott, azt írván, hogy Mikes szövege teljesen eltér a *Kalauz* vonatkozó passzusától.

Mi tehát a helyzet?

Az erősen nevelő-tanító hajlamú, erkölcsbölcselelként mindmáig még „felfedezetlen” Mikes, már a törökországi emigráció kezdetén, 1724-ben lefordította Charles Gobinet (1613—1690) *Instruction de la jeunesse*... 1655-től kezdődően egészen a múlt század derekáiig több tucat (!) kiadásban, nem kevesebb mint három változatban megjelent munkáját. Szándékát, célkitűzéseit az *Előljáró beszédben* fogalmazta meg: „... az bujdosásomnak ideje adván alkalmatosságot erre (mármint a fordítói munkára, V. D.), hogy szomorúsággal múlt időmet haszontalanul ne tölteném, és egyszersmind ezen munkám magam oktatására is fordulna. Az ifjak feltalálják ebben a könyvben, először: minemű ösztönök kötelezdik őket a jó erkölcsre; másodszor: mi móddal kell ezt megnyerni; harmadszor: ennek keresésében micsoda akadályokat fognak találni; negyedszer: minemű jó erkölcsök szükségesek nékiek; ötödször: miképpen lehessen nékiek jó választást tenni életeknek rendiben.”

A művelt és nemes szándékú francia szerző Richelieu bíboros pártfogását élvezte, fő tevékenységi területe az ifjak és lányok nevelése volt. Ennek érdekében írta népszerű, angol és spanyol nyelven is megjelentetett műveit, és gyakorló pedagógusként több mint négy évtizeden át, mint a Sorbonne-kollégium (Collège de Plassis) tanára, igazgatója, szellemi irányítója és oktatásrendjének újjászervezője fejtett ki hasznos tevékenységet. Mikes nevelési elveinek, nézeteinek kialakulására (például 27., 82., 88., és különösen a 62. számú levél, melyet a *Kalauz* fordításával egyidőben írt) Fénelon, Claude Fleury mellett kétségtelenül Gobinet-nek volt a legnagyobb hatása.

A kollégiumi nevelőként híres szerzőnek ezt a pedagógiai-erkölcsi gondolatokat tartalmazó munkáját — melyet Mikes Rákóczi rodostói könyvtárából kölcsönzött ki olvasásra — különösen kedvelhette, mert az 1724-ben készült fordítás kéziratán 1744-ben sereg javítást végzett, majd 1751-ben az egész fordítást teljesen átdolgozta.

Dolgozatunk választott tárgya nem teszi szükségessé (és lehetővé) a két fordítói szövegváltozat összevetését, valamint a *Leveleskönyvnek* a *Kalauz*ból vett téma-, motívum- és gondolatkölcsonzései feltárását, noha Mikes íróműhelyébe ily módon lehetne a legmélyebbre pillantani. Ám utalnunk kell arra, hogy a korai fordításváltozatban a 11. rész negyedik passzusa *Az szó hordásról* címet viseli. Erre a részre utalt Dézsi is idézett megállapításában. A későbbi, 1751-ben újrarendezett változatban maga a szóösszetétel ugyan nem szerepel, de a 11. részben *A veszekedés szerzőkről* címet viselő artikulusz, ha rövidebben is, ugyanazt a témát tárgyalja, s azonos a francia nyelvű eredeti ugyanannak a részének fordításával.

A további fejtegetések szükségessé teszik mind a két fordított szövegrész közlését.

Az szó hordásról (1724—1744)

Vigyázz fiam még erre az vétekre, mert ez is nagy fogyatkozása az nyelvnek, az ifjagnál pedig közönséges, mivel az szó hordás sok izetlenséget és veszekedést okoz. Sokszor arra nem is vigyáznak, hogy micsoda rossz következik abból; gyakorta azért is cselekszik, hogy abból rossz származzék.

Sokkal nagyobb ez az vétek, mintsem gondolják, mivel sok vétekeknek oka, és mindazoknak az rosszaknak melyek az veszekedést követik. Az bölcs azt mondja,

hogy hat dolgot gyűlöl az Úr, az hetedik utálatos az ő lelkének, az ki háborúságot szerez az atyafiak között.

És meg másutt azt mondja, az fondorlót és két nyelvűt gyűlöljétek, mert sok békességben lévőket elvesztetnenek. Az bűnös ember barátit megháborítja, és az békességek közé patvart bocsát.

Fiam, valamint hogy az egyesség és az békesség az Istentől jó, hasonlóképpen az veszekedés és az egyenletlenség az ördögtől vagyon, azért mondja az Isten fia, hogy az békességek az Isten fiai, azok pedig kik azt felháborítják, mondja Szent Gergely, az sátáné.

Kerüljed hát fiam, ezt az vétket, mert igen nagy, az Istennél és az embereknél utálatos. Vigyázz beszédidre és semmi olyat ne mondj, mely veszekedést indíthatna mások között.

Fiam, eziránt egy szép példát olvastam egy püspökről, az kihez is egy hízelkedő szó hordó, hogy mene, mondá néki: Uram, ilyen ember ezeket a rosszakot beszélte felőled. Az püspök azt végig hallgatván mondá az szó hordónak: Hallod-é, most látom én, hogy az az ember, az ki úgy beszélt felőlem, nékem jó barátom, mert az mi fogyatkozást lát bennem megmondja, de ha még jobban ismerne, több fogyatkozást is tapasztalhatna bennem. Az szó hordó hallván ezt az váratlan feleletet, csak elpirula de többé vissza nem tére szó hordással.

A veszekedést szerzőkről (1751)

Vigyázz még egy más vétkire a nyelvnek, amely igen közönséges az ifjak között és igen ártalmas. Az pedig nem más, hanem a veszekedést szerzés a szó hordással, amely vagy a gondolatlanságtól vagyon, nem vigyáztván arra, hogy abból mi következhetik, vagy a hamisságtól, hogy egyenletlenséget és veszekedést indítanak.

Ez a véték sokkal nagyobb mintsem gondolják, mert sok vétkeket okoz és indítója mindannak a rossznak, ami követi a veszekedést. A bölcs azt mondja, hogy az Isten hat dolgot gyűlöl és a hetediket utálja, azt aki az atyafiak között visszavonyásokat hint. És az Ecclesiastikus azt mondja, hogy a fondorló és két nyelvű átkozott, mert sok békességben lévőket megháborít; a bűnös férfiú megháborítja barátit és a békességben lévők közben ellenkezést ereszt.

Ez így vagyon fiam, mert valamint, hogy a békesség és az egyesség az Istentől származik, úgy a veszekedések és a visszavonások az ördögtől jönnek, azért is mondja az Isten fia, hogy a békességek, azaz azok akik az egyességet igyekezik megtartani mások között, az Isten fiai, hogyha azok akik békességet szereznek az Isten fiai, tehát azok, mondja Szent Gergely, akik azt felháborítják, a sátán fiai. Kerüljed ezt a vétket fiam, mert irtóztató és utálatos Isten és emberek előtt.

Vigyázz a beszédidre, hogy soha olyat ne mondj, amely valamely veszekedést okozhatna mások között, de főképpen soha annak kezdője ne légy hamisságból és szánszándékkal. Utáljad ezt a vétket, mert ez a veszedelemben ejthet.

*

Milyen következtetések vonhatók le a *Keresztényi gondolatok* függelékében található, *A szó hordásról* címet viselő esszé, valamint *Az ifjak kalauza* két fordításvariánsában található fejezet összevetéséből?

Mindenekelőtt szembetűnő a terjedelmi különbség: a függelék szövege mintegy négyszerese a *Kalauz* kapitólusoknak. Ez a tény már önmagában is bizonyítja, ha a fordított mű vonatkozó részei gondolatilag serkentették is Mikeszt a átdolgozva, bővítve, általánosítva át is vett egy motívumot a *Kalauz* második fordításváltozatából (a szóhordó felsülésétől szóló anekdotát, mely a francia eredeti 1664-i kiadásában nincs meg, tehát Mikes önkényes hozzátoldása!) a kidolgozás, a levezetés, a példák

felhasználása teljesen egyéni és eredeti, kétséget kizáróan Mikes Kelemen szabad és önálló fejtegetése és megfogalmazása. A vizsgálódó véleményalkotásában legszemélyesebb tapasztalataiból merít. Mikes nem a keresztény erkölcs tan elveinek tételes megfogalmazásából, a bibliából és az egyházatyák írásaiból indult ki, hanem mindennapjai gyakorlatából, közvetlen élményeiből, s mintegy saját észleleteit, tapasztalatait fejtette ki s emelte gondolatilag a közösségi erkölcs síkján közérvényűvé. Figyelmet érdemel az is, hogy Mikes saját önálló megfogalmazásaiban (például a *Leveleskönyvben* is) jóval kisebb mértékben „vallásos” mint az átültetésekben, ahol ugyan köti őt a szöveg, mégis nagy önállósággal kezeli anyagát, kihagy, összevon, bővit, betold, hozzáír, átrendez fejezeteket, de általában hitelvi vonatkozásban nyomatékositja az alapszöveget. A függelék szövege sokkalta „világibb”, mint a fordított köté vallásos-kegyes fejtegetés. Érdekes, hogy a realista módon gondolkodó Mikes néha, szándékosan életes betétekkel oldja a vallásos-morális részeket, miként *A keresztnek királyi útja* című mű fordításában írja „...*hogy egy kevésbé megvidámíthassam az olvasót.*”

Az összevetésből kétségtelenül kiviláglik a mikesi esszé eredetisége és önállósága, de még nyomatékosabban Mikes szerzőségére vall — hiszen mindenekelőtt íróval van dolgunk! — a traktátus nyelve és stílusa.

Mikes stílusának egyik szembeötlő jellegzetessége: képisége. A *Leveleskönyv* nyelve a korabeli székely élőbeszédből sarjad s tele van a helyhez illő, meghökkentő pontossággal illeszkedő érzékletes, szemléletes kifejezésekkel. Ezek Mikesnek ebből az esszéjéből sem hiányoznak. Például az árulkodásról, pletykálkodásról azt írja, hogy „*olyan valamint egy hógomolya, amely mentől alább hengeredik, annál inkább vastagodik.*” Nem kevésbé érzékletes az a fordulat, hogy az árulkodó utólag hasztalan bánja tettét „*mert már késő: a tüzet meggyújtotta s azt el nem oltathja.*” Kitűnően ül a szólás is, mely szerint „*vissza adják néki gyakorta duplán a kölcsönt.*” Vagy a másik, hogy a felelőtlen híresztelések „*egyik fülelen ha bé mennek, a másikon ki kell menniek*”, illetve az, hogy az emberszólás olyan „*valamint a fergetget, amely nagy zúgással vagyon, de amely nem árthat se becsületinek, se jó erkölcsinek.*” Ezek a velős szólások, azonos tartalommal javarészt ma is élnek s használatosak az erdélyi közbeszédben.

Ugyanakkor mennyire jellemző a mikesi, mértéket ismerő, kevés szóval is sokat mondó, szentenciázó, pontos és tömör prózára egy-egy velős megállapítás, mint például „*se haszon, se becsület nincsen a szóhordásban*”, vagy egy másik, az ironia felhangjait pendítő, hogy „*az kik felőle beszélnek azokkal jót tehessen, ha cselekedettel nem lehet, legalább kívánással.*”

Azonban az igen árulkodó formai jegyeknél fontosabbak a tartalmi összefüggések, ha az esszét a fogalmazója élete felől vizsgáljuk. A *szó hordásról* talaja és anyaga, igazi determinánsa a rodostói kolónia, mai fogalmaink szerint egy kényszerlakhely, belső világa, lakosainak élete.

Mikes Kelemen hosszú élete folyamán több ízben került örvényes helyzetbe. A legválságosabba a fejedelem halálát követő, Rákóczi József megerkeztéig terjedő másfél esztendőben. (1735 áprilisa—1736 decembere.)

Amíg Rákóczi Ferenc élt, Rodostón, a bujdosók kolóniáján „klastromi” szigorúsági rendtartás uralkodott. (Lásd a 37. és 80. leveleket.) A számkivetettek közössége ugyan csak emlékeiből, múltjából, egy hatályát veszített jogból és egyre kivihetetlenebb tervek készítéséből élt, de a fejedelem bölcsességgel s elhivatottságtudattal telt személyisége fegyelmezni tudta ezt a világot és emberfalkát. Tegyük hozzá, hogy ezt a fokozatosan irreálissá váló, a politikai cselekvés képtelensége folytán kiürült, fokozatosan szétbomló világot.

Teltek az évek. Vadászat, fürdőzés, pestis, barkácsolás, földrengés, tengerparti séták, temetések és semmittevés: ez volt a szaporodó évek kerete és tartalma. A tengerparti faluba, a velük nem nagyon barátkozó népségek közé zárt embersziget lakói előbb megszokták, aztán megunták, végezetül minden bizonnyal meg is utálták egymást, az egymáshoz zártság, az állandóság és a teljes kilátástalanság ered-

ményeként. Az örökös kis gondok, apró-cseprő súrlódások, az elhullatott szavak — ebben az álközösségi létben — oktalanul nagygyá nőttek, átfülledtek, sőt meg is erjedtek az üresen órló agyban, az unalomtól mohosodó lélekben.

Az idő, a félinternáltság, a hazatérés reményének megsemmisülése elvégezték a maguk természetmunkáját, a személyiség szétzilálását, lebontását, eltorzítását: az el-takart, titkolt jellemsajátosságok is felszínre bukkantak. Mindehhez hozzá kell szá-mítanunk az emigrációs lét egyik törvényszerűségét: a rodostóiak életének primér valóság nem az adott életkeret, környezet és mindenkori jelenkor volt, hanem egy másik, a múltbeli, mely immár az emlékek és emlékezés elvontabb síkjára tolódott, nem kevés feszültséget teremtve a valósághoz hozzáidomulni nem tudók — vagy nem is akarók — lelkében, onnan rejtett vagy titkolt személyiségjegyeket hozva a felszínre.

Mikes kitűnő megfigyelő — mindenkin átlátó szem —, és józanul gondolkodó fő volt. Azt írta ugyan magáról, hogy „... az én eszem nem hasogatja az áért... hanem csak a földön jár” (96. levél) — de éppen valóságközelisége s nagy realitás-érzéke tette képessé arra, hogy jó idejében észrevegye a bujdosó csoport belső bom-lásának jeleit, s okszerű magyarázatot keressen a kirobbanó konfliktusokhoz. Pl. 1731 karácsonyán ezt írja nénjének: „Azt írod néném, hogy a hihetlenség, kétel-kedés és az a fekete irigység csak velünk bujdosik, mintha ők sem maradhattak volna az országban. E mind igaz, és úgy vagyok. De az is való, hogy a török császár nem rendelt nékik tahint, mégis csak élének. Mennyi sokat temettünk el már közülünk, de az a veszett irigység csak megmarad, és az egyenlenség csak egészséges és semmit nem vénül. Talán ugyanezek is temetnek el minket, ha csak a jó Isten el nem veszi közülünk őket. Úgy tetszik, hogy a bujdosóknak jobban kellene élni, mintsem az otthon lakó testvér atyafiaknak: de még eddig mind ellenkezőt tapasztaltam. Sőt még mentől inkább fogyunk, annál inkább szaporodik az irigység és egyenlenség. S mindenkör így volt — szomorúan látom, hogy így is lesz mind-örökkön örökké (de nem mondok rea ament). Azt el lehet mondani, hogy a mi áttatos urunk mindenkor igyekezett azon, hogy azokat elűzze közülünk, de még eddig végben nem vihette. De, amit a halál végben nem vihet, hogy vinné ő azt végben?” (96. levél.)

A kulcsszó a „fekete irigység”. Az, hogy egyiknek, másiknak talán többje van, s még inkább többje volt otthon, tehát nagyobb a vesztesége, nagyobb áldozatot hozott, nehezebben elviselhető számára a „nincs”. Mikes kitűnően rátapint arra, hogy a közös sors, a kiszolgáltatottság és nyomorúság nivellál, illetve egyenlősítene kellene, az adott viszonyok közt anakronisztikussá vált egykori gazdasági-politikai-katonai hierarchiát: „Egy állapotban vagyunk — egyik úgy hadta el jószágát, mint a másik. Itt tisztségeket, jószágokat nem osztogatnak. Az északi szelet és a déli szelet mindenkinek egyaránt osztogatják, hanem csak az a különbség lehet, hogy egyiké-nek jobb egészsége legyen, a másika többet ehetik, ihatik, a harmadikának jobb lába lévén, többet sétálhat a tengerparton. Ha már ezek méltók az egyenlenségre és az irigységre, vigyük a János pap ítélőszéke eleiben, hadd ítélje meg.” (Idézett levélből.)

Am a személyiség válságba jutását nemcsak otthonról hozott, örökletes előíté-letek, osztálytudat meg hasonlók determinálták, hanem maga a rendhagyó helyzet is: „... én azt gondoltam, hogy e mind csak attól vagyok, hogy a bujdosóknak sem-miben sem telik, és könnyen megunják a bujdosást. Foglalatosságok kevés lévén, az időt elunják, és ha együtt laknak, magokat is elunják, és csak mindenkor egymás ábrázatját látni, azt is elunják; és így végtire csak az unadalomból származnak a feljebb említett beste kurafiak.” (Uo.)

Összetett folyamatról van tehát szó, melyre nem egyetlen tényező hatott, hanem több. Például a rodostói kolónia közérzetét, a Mikesét is, igen kedvezőtlenül befo-lyásolta az, hogy Rákóczi egy időben elsősorban idegenekkel vette magát körül, túlzott bizalommal és jóhiszeműséggel irántuk, s kiknek java részéről kiderült, hogy kalandor, besúgó, kettős kém, áruló, szemfényvesztő.

A személyiség bomlását, az összetartó közösségi tudat sorvadását készítette elő a bujdosás fokozatos „parttalanná” válása, időtlenné alakulása: a valóságos lehetőségek szétfoslása után a változásnak és változtatásnak még a reménye is elszállt. Mikes már 1728-ban megjegyzi: „A bujdosásnak hosszú voltáról panaszolkodni haszontalan, és nem jó; mert azzal meg nem rövidítjük, hanem még nehezebbé és hosszabbá tesszük. A nyughatatlansággal való szenvedés sokkal súlyosabb, és a panaszolkodással való szenvedést az Isten meghosszabbítja; mert olyankor mintegy rúgódozunk akarattja ellen... A vallásunk szerént azt kell tartanunk, hogy bujdosásunk mind hasznos, mind szükséges. De azonkívül is, ha az Isten valakit haza vinne közülünk, jobban meg tudná becsülni hazáját és örökít. Nám, (Lám? V. D.) a tékozló fiú, amég a háza rakva volt kaláccsal, bélessel, addig esziben sem jutott a fekete kenyér; de mihent a makkra szorult, akkor elfelejtvén a kalácsot, csak a fekete kenyeret suhajtá. Ne panaszolkodjunk hát a bujdosásról.” (87. levél.)

Tizenhárom évvel később írt levelében — s még jó néhány későbbiben — életük céltalan egyhangúságát hangsúlyozza: „... a legnagyobb dolgunk a, hogy eszünk, iszunk — a másikára azt, hogy aluszunk, és a tengerparton sétálunk. Nem elég dolog-e mindez egy bujdosónak?” — teszi fel a kérdést leplezetlen gúnnyal. (164. levél.)

Néhány héttel később, fájdalmas komolysággal rögzíti állapotukat: „A mi napjaink, mind egyszínűek, semmi különbözőség nincsen közöttük. Ma olyan mint holnap, holnap is csak olyan lesz, mint ma volt. Mindenkor egyaránsu dolgokba foglalatoskodunk, és mindenkor vonjuk magunk után hosszas bujdosásunkot, amelynek talám csak a halál veti végét.” (165. levél.)

A rodostóiak krízisét gyorsította, mélyítette, erősítette az idő, az idő felhasználásának lehetősége, módja. Mikeset erősen foglalkoztatta ez a kérdés, s 1751-ben lefordította egy francia diplomata, Antoine Courtin világius jellegű, az ifjak és lányok nevelésével foglalkozó, szépirodalommal határos művét, *Az idő jól eltöltésének módja mindenféle rendben* címmel. Rákóczit azért is különösen becsülte és tisztelte, mert nem adta át magát a tétlenségnek, semmittevésnek, ellenkezőleg jól be tudta osztani és felhasználni az időt: „Hogy pedig minden úgy töltse az időt, mint a mi urunk, arra az Isten ajándéka kívántatik; mert ebédig az olvasásban és az írásban tölti az időt, ebéd után pedig, aki látná, azt mondhatná, hogy valamely mesterember: vagy fűr, vagy farag, vagy az esztergában dolgozik. És az ő gyönyörű szakála sokszor tele forgáccsal, hogy maga is neveti magát. És úgy izzad, mintha munkája után kellene enni kenyerét. Öt minden csudálja, ő pedig neveti az olyat, aki azon panaszolkodik, hogy elunja magát. Ritka, édes néném, aki így tudja az időhöz alkalmaztatni magát, mind pedig, hogy úgy mondjam, az időt magához alkalmaztatni.” (88. levél.)

„Az időt magához alkalmaztatni.” Mikes lényeglátóan fogalmazott ezúttal is: Rákóczi azért élt önkonzerváló módon de racionálisan, mert életét meg tudta szervezni, ami nem mást jelentett, minthogy munkaidőre és szabadidőre osztotta, s mindkét egységet tartalommal, önmaga hasznosságának tudatával is, fel tudta tölteni.

A rodostói telep lakói, többségükben, állandó „szabadidőben” éltek, azonban nemcsak télenül, de tartalom nélkül is. Csak a saját életidejüket élték, ama kurta átmenetet a születés és halál között, teljesen kiszolgáltatva a fizikai időnek, miközben életritmusuk teljesen mechanikussá és az organikus élet puszta önfenntartó folyamatává vált.

Helyzetüket kétségkívül súlyosbította a teljes történelmi kiszolgáltatottság: ez eseményeknek, melyek sorsukat eldöntötték, mégcsak résztvevői sem lehettek, nem-hogy tevőleges részesei, illetve irányítói, miként közülük valamikor nem egy az volt. Egyetlen „választásuk” maradt: tűrni, elviselni és várni.

Ez az objektív helyzet, megbontva az egyén biográfiáját, elsekélyesítette és jellegtelenné tette életidejét, rombolta a szellemi és a lelki élet rétegeit, végső soron mállasztotta az egyént, szétzilálta, szilánkokra hasította a közösséget, egymást maró, egymásra csaholó emberfalkává alakítva az egysorsúakat.

Így alakult ki negyedszázad alatt az az általános közérzeti talaj, mely a fejedelm halálakor az emigrációs csoport életvitelét jellemezte. Meglazult külső s belső fegyelem, elpetyhüdt erkölcsi izomzat: a szerencsétlenek egymásnak estek. Rákóczi feddő tekintete előtt már nem kellett leplezniök irigykedő hajlamaikat, haszonlesésüket, mohóságukat, hitványságukat. S annak ugranak, akit kéz alatt kapnak s kinek büntetlenül belemarhatnak a becsületébe: Mikesnek. Egyrészt szinte pótcelekvés-ként: „... a szükség szaporodik, a baj és a panasz nagyobbodik, és minthogy nem tudnak kit okozni, engem szüntelen látván, reám fordítják panaszokat.” (121. levél.) Mennyire jellemző, a történelemben ismétlődő helyzet: bűnbakkeresés a tehetlenségben.

De van itt konkrét ok is. Az, hogy Mikes, ez a talpig becsületes, holtáig hűséges sáfár, nem hajlandó szétesztogatni ura csekélyke megmaradt vagyonát a bujdosók között: „Mindennap a sok bosszút látom... Akikkel legtöbbet vagyok, és akik legtöbb jó szót adnak, és nagyobb barátságot mutatnak, ugyanazok akarják meghomályosítani becsületemet. Egy kis jó kedvem nékik méreg, és kedvetlenségem előttük kedves. Mindennap újítják ellenem való beszédeket. Mindezeknek pedig, némém, nem más az oka, hanem hogy ki nem osztogatom nékik a fejedelem jószágát. Hogy pedig ki nem osztogatom, azt gondolják, hogy magamnak tartom. Hadd beszéljenek, csak én az igaz úton járjak.” (120. levél.)

Mikes a bujdosás kezdetén a maga és társai közti viszonyról igen ritkán — akkor is leginkább humorosan, viccelődve — ír a *Leveleskönyvben*. Panaszkodni rájuk ritkán halljuk. Mosolyogva rajzol róluk egy-egy játékos portré, kicakagja emberi gyöngeségeiket, például az ifjú vőlegénnyé vált öreg Bercsényit, ceremóniakedvelő feleségét, a szórakozott Forgách tábornokot meg másokat, de ez a kinevetés megértés és megbocsátás, hiszen ugyanakkor saját helyzetén és saját magán is humorizál. A sorson erőt vevő emberi diadal és írói bravúr az, ahogyan az apró dolgoknak — anélkül, hogy elvesztené egészséges arányérképét — fontosságot, sőt jelentőséget tud adni, azokat érdekessé tudja tenni, bevonva a humor, a mosoly szívárványos zománcával.

De a fejedelem halálát követő esztendőben keményebben szánt a toll, súlyosabbá, kérgesebbé válik a szó.

Az említett okokon kívül az is nehezítette helyzetét, hogy időlegesen a bujdosók élére nem születése vagy egykori társadalmi rangja emelte, hanem egy kényszer-állapot, örökségkezelői mivolta. A háromszéki köznemes nem állott a rodostói emigrációs rangsor élén, ez is tüzelte az ellene mocskolódókat. És éppen ez az állapot készítette arra Mikest, hogy tűnődjön a vezető és vezetett viszonyán, a hatalom meg- és elbírálásának dilemmáin: „... az egész gond és baj reám szállott, amely nem kevés olyan állapotban, mint melyben vagyok. Kétféle nemzettel van bajom, akik egymást nem szeretik. Vannak olyanok, akik nem voltak kezem alatt, és akik nem szoktak a tőlem való függéshez, akik azt tartják, hogy már most felszabadultak minden más alattvaló lételtől, akik azt gondolják, hogy az fejedelem (Rákóczi Józsefről van szó, V. D.) csakhamar elérkezik, azért addig nem szükséges függeni valakitől. Azt is tekintik, hogy én tőlem, akitől kell függenieik igazság szerént, én magam sem úsmerem a fejedelmet, azt sem tudom, mint leszek elméjében; mivel az gyakorta történik, hogy akit az atya szeretett, azt a fia nem kedveli. Azt is hozzáteszem, hogy akitől se adományt, se büntetést nem várnak, ott az engedelmesség sem egész. Mert az embereket vagy a haszonkeresés vagy a félelem vezérli, ritkán a szeretet vagy a becsület. Egy feljebbvalónak pedig nem lehet magának azzal igen hízlekedni, hogy szeressék mindenek csak ajándékon, hogyha tőle valamit nem várhatnak, mint én tőlem, hogy nem várhatnak. A való, hogy mindenkor csak azon kell igyekezni, hogy az alattunk valók inkább szeressenek, mint féljenek. De azzal nem kell magunknak hízlekedni, hanem azt kell egy feljebbvalónak magában feltenni, hogy kinek-kinek a maga rendihez való becsületét megadja. A maga hivatalját ne az emberekért való nézve kívánja jól végben vinni, hanem az Istenért, és igen szeresse az igazságot. De ámbár mindeneket jól végben vigyen is, hagyják-é szó

nélkül? Nem. A tiszttségben lévőkre mindenkor balítéletet szoktak tenni, de aki az igaz úton jár, van mivel vígasztalni magát.” (117. levél.)

Bölcs, nemes gondolatok, az embertársak tiszteletéről és megértéséről vallók, noha a körülmények csapdájába esett Mikes igen jól tudja, hogy társai egy részétől sok jót nem várhat, s okkal sejdíti „...hogya máris sok balítéleteket tettek és tesznek felőlem a velem valók, hát még ezután mit fognak irántam mondani magának is a fejedelemnek.” (118. levél.)

Mondottak bizony, s nem is találtak süket fülekre Rákóczi Józsefnél: „Mihent ide érkezett, az atyjának minden jószágát híven kezében adtam. Való, hogy káromlás nélkül nem maradtam, mert a hamis atyafiak sokkal vádoltanak, és a hamis vádolásra a fejedelem sokat vizsgálódott utánam alattomban; de becsületes meg-sértésére valót semmit nem talált. Ezt nékem maga is megvallotta.” (124. levél.)

Igy ért véget a másfél éves Canossa-járás.

A *Leveleskönyvet* böngészgetve, nem kell nagy képzelőerő, hogy a Mikes körüli szóbeszédáradatot, pletykálkodást, gyanakvást, gyanúsítgatást, temondát, mocskolódást elképzeljük. A szóhordás, a pletyka, a hátmegétti megszólás, ez tette hosszú hónapokra szinte elviselhetetlenné a főkamrás életét, amúgy sem könnyű sorsát, társítva a kis pokollal a nagyobbat, a száműzetést.

A vázoltakban egy jellemzőnek tekinthető emigrációs helyzetről, az ebből kinövő, koronként, alkalmakként ismétlődő pszichózisról van szó. Ezért nem tűnik számomra erőszakoltnak vagy természetellenesnek annak tételezése, hogy A szó hordásról című esszé, monológ, meditáció ebből a légkörből nőtt ki, ezt az állapotot tükrözi. Az írás élményfedezete a személyes tapasztalat, ezt az írást Mikes állandóbb anyagból faragta ki mint az olvasmányok, melyeknek inspiráló hatása természetesen kétségtelen. De nem a legdöntőbb. Azt a közvetlen valóságból merítettéget igazolják az olyan közvetlen utalások is, mint például ez: „A többi között egy ember jött hozzám, akarván titkoson megjelteni, hogy egy ilyen személy sokak hallatára rossz-szul beszélt volna felőlem...” Vagy: „Eszemben jutnak még igen szép szavai egy úsmerőmnek...” Itt maga az élet beszélt!

Több tehát mint pusztá feltételezés részemről, hogy Mikes évekkel a személyes, nagyon keserű s a lélekből nyomot hagyó élmény leülepedése után, mikor a Rodostóba szorultak tábora annyira megcsappant, hogy „...amennyin már maradtunk, egy szilvafának is elférünk az árnyékában” (145. levél), s a sértések sebei is beheggedtek, személytelenítve s az általános érvényűség síkjára emelve, papírra vette vélekedését egy egyént és közösséget pusztító betegségről, az áskálódó, bepizkító szóhordásról. Remekműve, a *Leveleskönyv* lapjain szétszórt panaszok, jajok összegződtek egy máig és ma is érvényes elmélkedésben, melyet, mint máskor is „a szívnek megjobbítására” írt, igen nagy felelősséggel, de nem sok reménykedéssel az emberi természet javíthatóságában.

Mikes és a szülőföld című, a bukaresti Kriterion Könyvkiadónál megjelenő tanulmánykötet hetedik, önálló tartalmú fejezete.

A szerzőnek megjelenés előtt áll a budapesti Móra Könyvkiadónál Mikes életrajza. (*Igy élt Zágoni Mikes Kelemen.*)

Más, Mikesről írt munkái: *Mikes, Négy tél*, történelmi dráma, Irodalmi Könyvkiadó, Bukarest, 1969. Bemutatta 1968-ban a Sepsiszentgyörgyi Állami Magyar Színház. *A rodostói csillagnéző*, kismonográfia, Dacia Könyvkiadó, Kolozsvár, 1972. — Válogatásában, bevezető tanulmányával és jegyzeteivel jelent meg a *Törökországi levelek* legújabb romániai kiadása, a Dacia Könyvkiadónál, Kolozsvárt, 1974. Előkészületben a *Leveleskönyv* első román nyelvű kiadása is. (*Kriterion, Bukarest, 1977.*) V. D. gondolatában.